

UWAGI O ZASOBIE STRUKTUR ZDANIA POJEDYNCZEGO W JĘZYKU STARO-CERKIEWNO-SŁOWIAŃSKIM

(Przyczynek do składni prasłowiańskiej i porównawczej języków słowiańskich)

Za pierwszy i wyjściowy zarazem etap pracy nad składnią zdania pojedynczego w najstarszym języku literackim słowiańskim uważam zebranie pełnego zasobu (inwentarza) związków w zdaniu oraz poprawny jego opis. Następne etapy będą dotyczyły wybrania z tego zasobu podstawowych elementów prasłowiańskich i ogólnosłowiańskich zarazem, elementów prasłowiańskich lecz o zasięgu ograniczonym, dalej elementów nieprasłowiańskich, choć rodzimych, wreszcie elementów obcych (greckich).¹

Nie wdając się w szczegółowe rozważania teoretyczne, pragnę zaznaczyć, że należałoby uchwycić możliwie pełny zasób struktur pozycji syntagmatycznych czyli członów zdania, a równocześnie w obrębie binarnych ugrupowań tych członów określić podstawowe stosunki syntaktyczne: zgody, rekcji i przynależności, jak również wydobyć wyznaczniki formalne (morfologiczne) i semantyczne, kształtujące człony zdania w zespołach relacji.²

Po tych uwagach wstępnych przechodzę do krótkiej i schematycznej z konieczności charakterystyki związku predykatywnego, tj. związku podmiotu z orzeczeniem.³

¹ Ważne i zawierające sporo podniet w tym względzie sformułowania znajdujemy w następujących pracach: Ě. Havránek, *Metodická problematika historickosrovnávacího studia slovanských jazyků*, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Praha 1958, 77—88; J. Kurz, *Problematika zkoumání syntaxe staroslověnského jazyka a nástin rozboru významu částic i, a apod. v konstrukcích participiálních vazeb s určitými slovesy*, tamże s. 89—107; J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Československé přednášky pro IV. Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958, 73—95; tenże, *Úkoly a metody rekonstrukce praslovanské syntaxe*, Československé přednášky pro V. Mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, Praha 1963, 75—81.

² Teoretyczną podbudowę mojej klasyfikacji związków w zdaniu języka staro-cerkiewno-słowiańskiego stanowią po części następujące prace: A. W. de Groot, *Les oppositions dans les systèmes de la syntaxe et de cas*, Mélanges de linguistique offerts à Ch. Bally, Genève 1939, 107—127; Z. Klemensiewicz, *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1957; tenże, *O znaczeniu stosunkowym struktur składniowych*, Biuletyn PTJ 17, 1958, 3—18; J. Kuryłowicz, *Les structures fondamentales de la langue: groupe et proposition*, Studia philosophica III, Kraków—Poznań 1948, 203—209; tenże, *Le problème du classement des cas*, Biuletyn PTJ 9, 1949, 20—43; A. Heinz, *Uwagi o strukturze członów wypowiedzeniowych*, Biuletyn PTJ 22, 1963, 109—120.

³ Podstawę stanowi tu wyekscerpowany przeze mnie materiał z głównych zabytków języka scs. (tzw. kanonu). Brak sygnatury zabytku oznacza, że przykład pochodzi z Kodeksu Marianańskiego.

A. Związek dwuczłonowy — podmiot + orzeczenie

I. Podmiot

1. Znaczenie podmiotu. Podmiotem jest rzeczownik lub każda część mowy użyta w sekundarnej funkcji rzeczownika:

a) rzeczownik (nazwa pospolita, własna): (1) *člověkъ edinъ sčtvari večeriję veliję* Lk 14.16, (2) *isusъ reče učeníkomъ svoímъ* Mt 16.24 b) zaimek: (3) *ona že rěste emu* Mk 10.39; c) przymiotnik: (4) *ěko ne udobъ vьnidetъ bogatъ vъ česarestvie nebesъskoe* Mt 19.23; d) liczebnik: (5) *padetъ otъ strany tvojeę tysjęšti* Ps sin 90.7; e) czasownik jako imiesłów: (6) *mimo chodeštei že chulěachę* i Mt 27.39, jako bezokolicznik: (7) *ne dostoino estъ vřložiti ego vъ karvanę* Mt 27.6; jako osobowa forma, kiedy podmiot nie jest wymieniony osobną częścią mowy: (8) *po vsę dъni bęchъ vъ vasъ i ne ęste mene* Mk 14.53 — wykładnikiem podmiotu jest końcówka osobowa: -ъ = *azъ* (1. os. 1. poj.), -te = *vy* (2. os. 1. mn.); jest to tak samo związek dwuczłonowy jak poprzednie.

2. Budowa morfologiczna i syntaktyczna podmiotu:

a) składnik jednowyrazowy (wyraz pojedynczy): przykłady wyżej; b) zestawienie składnik dwu- lub więcej wyrazowy oznaczający jedno pojęcie): (9) *duchъ svętlъ naidetъ na tę* Lk 1.35; c) szereg (podmiot szeregowy, złożony) czyli zespół wyrazów połączonych stosunkiem współrzędności, (10) *i sčnidę sę kъ nemu vsi archierei i staręci i kъnižъnici* Mk 14.53; d) skupienie czyli zespół wyrazów połączonych stosunkiem nadrzędno-podrzednym (liczebnik, przysłówki liczebnikowy + gen.): (11) *bě že vъ nasъ sedmъ bratriję* Mt 22.25 'było u nas siedmiu braci', (12) *i malo ichъ estъ, iže i obrętajętlъ* Mt 7.14,

3. Forma fleksyjna podmiotu:

a) nominativus: por. przykład 1 i nast.;

b) genetivus: przy orzeczeniu zaprzeczonym typu *něstъ (nē), ne bě, ne bystъ, ne bęaše, ne będetъ* (3. os. sg. neutr.) obocznie do podmiotu w nominatiwie: (13) *isusa ne bystъ ni učeníkъ ego* J 6.24 Mar obok (14) *isusъ ne bystъ tu ni učeníci ego* Assem; przy orzeczeniu oznaczającym brak, wystarczanie, niewystarczanie: (15) *chlěbъ ne dovřletъ imъ* J 6.7 'chlebów nie wystarczy dla nich'; jako drugi człon skupienia; por. 11—12.

II. Orzeczenie

1. Słowne osobowe (verbum finitum): por. 1 i nast.;

2. Słowno-imiennie (łącznikowo-orzecznikowe) tj. łącznik (copula) + orzecznik.

a) Łącznikiem jest: forma osobowa czasownika *byti* 'być, zostać, stać się', w zdaniach z orzeczeniem strony czynnej i biernej: (16) *vy este solъ zemi, vy este svętlъ miru* Mt 5.13—14, (17) *ierusalimъ będetъ popiraemъ języky* Lk 21.24; forma osobowa zwrotno-pasywna innego czasownika posiłkowego niż *byti*, np. *narešti sę* 'być, zostać nazwanym' w zdaniach bezagentywnych, co stanowi transformację związku z orzecznikiem synobiektywnym (por. *narešti, nari-cati* + acc. dopełnienia bliższego + acc. dopełnienia orzecznikowego): (18) *ěko ti synove božii narekętlъ sę* Mt 5.9 Zogr..

b) Orzecznikiem jest: α) rzeczownik: (19) *ěko ioanŕ prorokŕ bĕ Lk 20.6*, por. 16; β) przymiotnik: (20) *veliĕ estŕ vĕra tvoĕ Mt 15.29*; γ) imiesłów (czynny, bierny): (21) *i bĕ učĕ vŕ crĕkŕve Lk 19.47*, por. 17; δ) przysłówek: (22) *ne dostoino estŕ (něstŕ dostoino) vŕložitĭ ego Mt 27.6 Mar Sav*.

3. Imienne (orzecznikowe) tj. sam orzecznik, gdzie funkcję nieobecnego łącznika pełni odpowiednia pauza: α) rzeczownik: (23) *bogŕ moi pomoštŕnikŕ moi Ps sin 17.3*; β) przymiotnik: (24) *i svĕto imĕ ego L 1.49*; γ) imiesłów: (25) *blagoslovenŕ gospodŕ bogŕ izdrailevŕ L 1. 68*.

4. Budowa (członowość) orzeczenia:

a) orzeczenie słowne: składnik jednowyrazowy wyłącznie: por. 1 i n.

b) łącznik: składnik jednowyrazowy wyłącznie, por. 16 i n.;

c) orzecznik (przy łączniku i bez łącznika): α) wyraz pojedynczy, por. 16 do 25; β) szereg dwu lub więcej wyrazowy: (26) *ništŕ i bolĕ esmŕ azŕ Ps sin 68.30*, (27) *gospodŕ utvrŕzĕnie moe i pribĕžištĕ moe, izbavitĕl moi Ps sin 17.3*.

5. Forma fleksyjna orzecznika — wyrazu odmiennego:

a) nominativus, por. 16 i n.;

b) genetivus: α) przy podmiocie w genetiwie jako członie skupienia: (28) *pĕtŕ (domyślny podmiot: dĕvŕ) ŕe bĕ otŕ nichŕ bui Mt 25.2*; β) przy orzekaniu przynależności do podmiotu w nominatiwie: (29) *ěko tĕchŕ estŕ ĕsarsŕtvo nebesŕskoe Mt 5.3 Zogr*; γ) przy przypisywaniu pewnej cechy (właściwości) podmiotowi w nominatiwie: (30) *velika roda estŕ Supr 101.4* (podmiot: *onŕ* tj. *kodratŕ*).

c) instrumentalis (wyjątkowo): (31) *dĕvojĕ bo bĕ eva Supr 489.9*.

6. Strona (genus verbi) orzeczenia a zarazem zdania:

a) czynna: por. 1 i nast.;

b) zwrotna: (32) *pokaži sĕ archiereovi Mt 8.4*, (33) *i se prokaŕenŕ, pristĕpŕ, klanĕše sĕ emu Mt 8.2*;

c) bierna: złożona (imiesłowa): por. 17, 25; zwrotno-bierna (reflexivum-passivum): (34) *da sŕpasetŕ sĕ mirŕ imŕ J 3.17*, por. 18.

7. Tryb (modus verbi) orzeczenia a zarazem zdania:

a) oznajmujący (indicativus): w zdaniach oznajmujących, por. 1 i nast.; w zdaniach pytajnych: (35) *ĕtŕo tvorite? Mt 5.47 Zogr*, (36) *ty li esi ĕsarsŕ ijudeiskŕ? Mt 27.11*; w zdaniach życzących (z odpowiednią intonacją): (37) *da pridĕtŕ ĕsarsŕtvie tvoe Mt 6.10*;

b) rozkazujący (imperativus): w zdaniach rozkazujących: (38) *prosite! Mt 7.7*;

c) warunkowy, przypuszczający (conditionalis) — w zdaniach oznajmujących: (39) *aste bi sĕde bylŕ, ne bi bratrŕ moi umrlŕ J 11.21*; w zdaniach życzących: (40) *jaru i togo da bychŕ ne vĕdĕlŕ Supr 410, 12—13*.

III. Stosunek syntaktyczny związku podmiotu z orzeczeniem

1. Zgoda (kongruencja): pod względem: a) przypadka-osoby, liczby, rodzaju, por. 20, 25, 39, 40; b) przypadka-osoby, liczby, por. 1 i nast.; c) przypadku, liczby, por. 28.

2. Nie-zgoda (akongruencja) czyli swoista rekcja, gdy podmiot występuje w genetiwie a orzeczenie w 3. os. sg., por. 11—15.

3. Przynależność (ros. primykanije), gdy orzeczenie (orzecznik) jest przysłówkiem, por. 22.

4. Constructio ad sensum, tj. liczba mnoga orzeczenia przy podmiocie wyrażonym rzeczownikiem zbiorowym (*narodъ, bratrija, gradъ, družina, kamenije*) lub liczebnikiem od *petъ* wzwyż: (41) *mnogъ narodъ po nemъ idoše* Mk 3.7 obok 1. poj. *ide* Mar, (42) *petъ ichъ* (tzn. *děvъ*) *rěše* Supr 369.6.

B. Związek jednoczłonowy — bezpodmiotowy

Chodzi tu o związek w zasadzie z podmiotem uogólnionym i nieosobowym. Związek taki występuje w następujących wypadkach:

1. Orzeczenie wyrażone 3. os. sg. lub pl. (tzw. *verbum impersonale*) odnosi się do nieokreślonego, uogólnionego człowieka lub do nieokreślonych i uogólnionych ludzi (tzw. *man-Sätze*): (43) *pišetъ* Mt 4.4 Zogr obok *pisano estъ* Mar-Deč, (44) *rečeno že bystъ* Mt 5.31, (45) *vъzměritъ sę vamъ* obok *vъzměretъ vamъ, sōdētъ vamъ* Mt 7.2.

2. Orzeczenie w 3. os. sg. odnosi się do zdarzeń w świecie zewnętrznym i do zjawisk przyrody (tzw. *es-Sätze*): (46) *i bystъ* ,stało się, zdarzyło się' Mt 7.28, (47) *ěko pozdě bystъ* ,gdy było późno (wieczór)', Mk 11.19, (48) *kъ večeru bo bęaše dnъi* Supr 76.15 ,było (miało się) ku wieczorowi dnia', (49) *posъla tъmъ i mrъče* Ps sin 104.28 ,i ściemniło się' (o ile wyłączy się interpretację osobową, tzn. ,i ściemnił, zachmurzył'.

3. Orzeczenie odnosi się do psychofizycznego życia człowieka, oddaje stan myślowy i uczuciowy przynależny przedmiotowi-osobie w formie datiwu-ergatiwu: (50) *ně li ti težko, ně li ti pečalъno?* Supr. 330.20—21 ,czy ci nie jest ciężko, czy ci nie jest smutno?', (51) *čto (čto) vamъ sę avlěatъ (avlěetъ)* Mk 14.64 Mar Zogr, (52) *čto ti sę mnitъ?* Mt 17.25.

4. Orzeczenie bezokolicznikowe wyrażające ogólnie rozkaz (nakaz, zakaz) skierowany do ogólnie pojętego odbiorcy apelu: (53) *azъ že glagoljъ vamъ: ne protiviti sę zъlu!* Mt 5.39.

5. Orzeczenie wyrażone 2. os. sg. w trybie oznajmującym w funkcji imperatiwu w nakazach, przykazaniach itp. odnosi się do uogólnionego człowieka: (54) *vъzljubiši iskrъněgo svoego i vъznenavidiši vraga svoego* Mt 5.43.

6. Na podmiot nie wyrażony w zdaniach orzecznikowych wskazuje na tle kontekstu i konsytuacji zaimek-partykuła *se* ,oto, to': (55) *isusъ že viděvъ materъ i učenika glagola materi svoei: ženo se synъ tvoi; po tomъ že glagola učniku: se mati tvoě ,oto syn twój (oto ten jest synem twoim)', ,oto matka twoja (oto ta, ona jest matką twoją)' J 19.26—27.*

C. Związek jednoczłonowy — bezorzeczeniowy

1. Orzeczenie jest często dane w kontekście zdania poprzedzającego lub też w konsytuacji przedstawionej w tekście. Brak orzeczenia w danym wypowiedzeniu pociąga w tych wypadkach także brak podmiotu, który zawarty jest implicite w formie osobowej. Uzupełniając więc orzeczenie uzupełniamy również podmiot: (56) *eže ašte vъsprositъ synъ tvoi chlěba, eda kamenъ podastъ emu? li ašte ryby podasi li emu zmijō?* Mt 7.10 Zogr; domyślne orzeczenie w wypowiedzeniu *li ašte ryby* wynikające z kontekstu—to *vъsprositъ*; w Mar zostało ono powtórzone: *li ašte ryby prositъ*; (57) *edinъ poemljōtъ a drugy ostavlějōtъ* Lk 17.35, *i otrъ vęštavъše glagolaše emu: kъde gospodi?* L 17.36;

nie zostały tu powtórzone orzeczenia z poprzedzających zdań: *poemljotъ, ostavljajetъ*.

2. Orzeczenie nie jest wyrażone w wypowiedzeniach będących utartymi zwrotami, przysłowiami, maksymami, wykrzyknieniami. Z reguły chodzi tu o opuszczanie względnie niewyrażanie słowa *byti*, a ekwiwalentem jego staje się częściowo intonacja i pauza: (58) *slyšaste ěko rečeno bystrъ: oko za oko i zpbъ za zpbъ!* Mt 5.38 (orzeczenie = *bōdi, da bōdetъ*), (59) *ideže tělo, tu orlĭ sъnemljotъ sę* Lk 17.36 (orzeczenie w pierwszym orzeczeniu: *jestъ*); (60) *gore vamъ!* Mt 5.38 (orzeczenie = *jestъ, bōdetъ* itp.); (61) *slava vъ vyšъnĭchъ bogu i na zemi mirъ* Lk 2.14 (orzeczenie = *bōdi, da bōdetъ*).

3. Orzeczenie wyrażone czasownikiem *byti*, który by można uznać za łącznik sensu largo; jest opuszczane i w innych sytuacjach niż omówione powyżej. Chodzi tu w zasadzie o opuszczanie 3. os. sg. *jestъ*, w szczególności w zdaniach względnych łączących się z poprzednim zdaniem za pomocą zaimka *iže*: (62) *ni otecъ vašъ iže vъ nebeschъ otъpustitъ vamъ sъgrěšení vaša* Mt 11.26 obok (63) *proslavětъ otъca vašego ižъ estъ na nebeschъ* Mt 5.16 Zogr., por. także: (64) *i milostъ ego vъ rody i rodъ boještĭimъ sę ego* Lk 1.50.

W scharakteryzowanym powyżej zasobie struktur związku predykatywnego będą możliwe jeszcze dalsze uzupełnienia materiałowe i uściślenia względnie zmiany interpretacji niektórych zjawisk składniowych. W podobny sposób jak związek predykatywny, należałoby dla uzyskania pełnego obrazu zdania pojedynczego, przedstawić zasób struktur związku atrybutywnego — adverbialnego i adnominalnego, tj. struktur związku podstawy z dopełnieniem, okolicznikiem, przydawką. Pozwoliłoby to także na wydobycie współzależności różnych typów struktur oraz pozycji przejściowych pomiędzy strukturami.

Wydaje się całkiem uzasadnione przypuszczenie, że lwia część przedstawionego przeze mnie zasobu struktur związku predykatywnego w języku scs. pokrywa się z zasobem końcowej epoki języka prasłowiańskiego VII—IX wieku a zarazem w znacznym stopniu z zasobem ogólnosłowiańskim mniej więcej do wieku XIV. Przeważająca bowiem większość typów i odmian związku predykatywnego znajduje swoje odbicie w najdawniejszych zabytkach staroczeskich, staropolskich i staroruskich.⁴ Co więcej, można żywić przekonanie, że podstawowy zasób struktur przetrwał zasadniczo do dzisiejszych czasów w większości języków słowiańskich, zarówno w postaci literackiej jak też dialektycznej. Szczegółowe badania w zakresie składni historycznej poszczególnych języków słowiańskich by to mogły najlepiej wykazać.

Wśród starych cech prasłowiańskich zaświadczonych w języku scs. należałoby wyróżnić takie które trwały przez cały czas epoki klasycznej (cyrylo-metodejskiej) bez zmiany, następnie takie, które były w stadium rozchwiania i zmian, wreszcie takie, które wchodzą do języka scs. pod koniec jego względnej stabilizacji (np. instrumentalis predykatywny). Pewne struktury miały szczególnie charakter języka pisanego stylizowanego. Należałoby zatem

⁴ Można się o tym w pewnym stopniu przekonać chociażby na podstawie istniejących gramatyk historycznych, por. np. J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého*, IV Skladba, Praha 1929; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955; T. P. Lomtev, *Očerki po istoričeskomu sintaksisu ruŝsskogo jazyka*, Moskwa 1956.

z badać, jaki wpływ na użycie i frekwencję tych struktur wywarł wzór grecki, które z nich oparły się temu wpływowi i w jakim stopniu pozostały od niego niezależne.

W związku z powyższymi uwagami na bliższe i szczegółowsze zbadanie zasługują takie struktury związku predykatywnego w języku scs. i w pozostałych językach literackich najstarszego okresu (stczes., stpol., strus.), jak: 1. zdania z podmiotem w genetiwie, szczególnie przy orzeczeniu zaprzeczonym (zdania egzystencjalne), gdzie występuje także oboczność nominativus: genitivus, 2. aktywna i pasywna perspektywa zdania oraz stosunek zdań z orzeczeniem aktywnym do zdań z orzeczeniem pasywnym, 3. orzecznik w formie genetiwu i instrumentalu, 4. typy zdań z orzecznikiem imiennym i łącznikowo-imiennym, pozycja słowa *byti*, 5. charakter przejściowej struktury *byti* + participium jako związku predykatywnego i predykatywno-atrybutywnego, pozycja jego w zdaniu złożonym, 6. związek bezpodmiotowy, 7. zdania bezokolicznikowe, 8. związek bezorzeczeniowy (zdania nominalne), 9. constructio ad sensum, 10. modalność zdania, użycie trybów czasownika (orzeczenia), dodatkowa funkcja modalna niektórych wyrazów i form w zdaniu.

Dokładny opis i analiza powyższych struktur na tle porównawczym będzie miało duże znaczenie dla uchwycenia i zrozumienia przemian w systemie składniowym prasłowiańskim, dla ustalenia względnej chronologii, zasięgu i charakteru pewnych zjawisk występujących w epoce przedpiśmiennej jak też piśmiennej pozostałych języków słowiańskich.

ЗАМЕЧАНИЯ ОБ ИНВЕНТАРЕ СТРУКТУР ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СТАРОСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Первым и исходным этапом исследования простого предложения в старославянском языке надо считать составление полного инвентаря синтаксических структур.

На следующих этапах должны быть выделены: 1. праславянские структуры, встречаемые в большинстве славянских языков, 2. праславянские структуры с более ограниченным распространением, 3. славянские структуры, возникшие после общеславянской эпохи и 4. структуры неславянского (греческого) происхождения.

В настоящей работе дается характеристика видов синтаксической связи, соединяющей подлежащее со сказуемым. Рассматриваются формальные (морфологические) и семантические показатели основных видов подчинительной связи (согласования, управления и примыкания).

Все описанные в работе виды предикативных словосочетаний подразделяются на следующие типы: А двучленные (подлежащее + сказуемое), Б. одночленные — бесподлежащие (безличные и определенно- и неопределенно-личные), В. одночленные — бессказуемые (предложения неполные и номинативные).

Большинство рассмотренных в работе типов предикативных словосочетаний совпадает с типами праславянского языка в эпоху, предшествующую его распадению (VII—IX вв.) и одновременно соответствует сочетаниям, свойственным славянским языкам в период до XIV в. Преобладающая часть этих типов засвидетельствована древнейшими памятниками чешского, польского и русского языков.